

3. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва. К. : Ленвіт, 2003. 273 с.
4. Коряковцева Н. Ф. Текст как материал для обучения приемам филологического чтения. *Текст в учебном процессе. Сб. науч. тр.* М., 1987. С. 5–14.
5. Крок 1. Українська мова як іноземна (рівень А1 – А2). Книга для студента / О. Палінська, О. Туркевич. Львів : Львівська політехніка, 2014. 104 с.
6. Крок 2. Українська мова як іноземна (рівень В1) / О. Палінська. Львів : Дон Боско, 2014. 104 с.
7. Мазурик Д. Українська мова для іноземців. Крок за кроком. Львів : Фолю. 2017. 288 с.
8. Обучение иностранному языку как специальности: Учеб. Пособие / М. К. Бородулина, А. Л. Карлин, А. С. Лурьеи др. М.: Высш. школа, 1982. 253 с.
9. Полонська Т. К. Автентичний текст як основний структурний компонент навчальних посібників елективних курсів з іноземних мов для учнів профільної школи (на прикладі навчального посібника "Culture and Art of Great Britain". URL: <http://philol-zbirnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/philol/article/view/186>.
10. Хадарцева Л. В. Види учебных текстов для обучения выразительному чтению. *Текстовый аспект в изучении синтаксических единиц. Сб. науч. трудов.* Л., 1990. С. 87–95.
11. Deutsch als zweite Fremdsprache / G. Neuner, B. Hufeisen, A. Kursisa u.a. München : Langenscheidt, 2009. 176 s.

УДК 821.161.2'05Українка: 808.5(075.8)

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.23.1.11>

РИТОРИЧНИЙ ІДЕАЛ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

RHETORICAL IDEAL OF LESIA UKRAINKA

Гдакович М.С.,

orcid.org/0000-0003-3755-4501

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівського державного університету внутрішніх справ

У статті досліджується природа мовленого слова в рецепції Лесі Українки, зроблена спроба окреслити мовно-риторичну концепцію Лесі Українки на основі її поетичних текстів. Також розкрито зміст і сутнісні ознаки риторичного ідеалу Лесі Українки; визначено його значення й актуальність у наш час.

Потреба у з'ясуванні риторичного ідеалу Лесі Українки зумовлена незадовільною мовленнєвою культурою українського суспільства загалом та станом публічного мовлення. Творчість Лесі Українки, як і вся українська класична література, є фундаментом для становлення сучасних національно орієнтованих риторичних еталонів – риторичного мовлення, мовленнєвої поведінки, риторичної стратегії. Більш того, у поетичних текстах Лесі Українки знаходимо численні рефлексії щодо Слова, щодо особистості промовця, як також і саморефлексії щодо відповідності власних учинків (в тому числі мовленнєвих актів) задекларованому риторичному ідеалу.

У колі риторичної проблематики Лесі Українки можна виділити кілька основних аспектів: значення публічного слова; мовлене слово як важлива ознака індивідуальності; проблема моральності й правдивості промовця, проблема істинності мовлення, – що складає основу риторичного ідеалу Лесі Українки. Лесин риторичний ідеал ґрунтується на етичних засадах та на національній самосвідомості промовця. Риторичний ідеал Лесі Українки визначають такі ознаки: висока моральність оратора; національна свідомість мовця; усвідомлення ваги слова, бо саме мовлене слово є дією, тому повинно бути правдивим і втілювати моральні чесноти людини.

У науковій розвідці також доведено, що риторичний ідеал Лесі Українки розвивався у руслі сократівського ідеалу риторики, він повинен виходити з правдивості промовця, сприяти реалізації його як особистості.

Ключові слова: Леся Українка, риторичний ідеал, промовець, мовлене слово, логос, етос.

The article deals with the nature of the spoken word in the reception of Lesya Ukrainka. The linguistic and rhetorical concept of Lesya Ukrainka on the basis of her poetic texts are covered. The content and significance of Lesya Ukrainka's rhetorical ideal are also clarified; its essential features and urgency in our time are defined.

The need to clarify the rhetorical ideal of Lesya Ukrainka is due to the unsatisfactory speech culture of Ukrainian society in general and the state of public broadcasting. Lesya Ukrainka's work, like all Ukrainian classical literature, is the foundation for the formation of modern nationally oriented rhetorical standards – rhetorical speech, speech behavior, rhetorical strategy. Moreover, in Lesya Ukrainka's poetic texts we find numerous reflections on the Word, the personality of the speaker, as well as self-reflections on the conformity of one's own actions to the declared rhetorical ideal.

In the circle of rhetorical issues of Lesya Ukrainka there are several main aspects: the meaning of the public word; spoken word as an important sign of individuality; the problem of morality and truthfulness of the speaker, the problem of the truth of speech – which is the rhetorical ideal of Lesya Ukrainka. The rhetorical ideal is based on ethical principles and on the national self-consciousness of the speaker. Lesya Ukrainka's rhetorical ideal is defined by the following features: high morality of the speaker; national consciousness of the speaker; awareness of the weight of the word, because the spoken word itself is an action, so it must be true and embody the moral virtues of man.

In our scientific article it is also proved that the rhetorical ideal of Lesya Ukrainka developed in line with the Socratic ideal of rhetoric, it should be based on the truthfulness of the speaker, to promote his realization as a person.

Key words: Lesya Ukrainka, rhetorical ideal, speaker, spoken word, logos, ethos.

Постановка проблеми. Сьогодні чимало причин зумовлює потребу пильну увагу приділити вивченню природи мовленого слова, зокрема такого його різновиду, як публічне мовлення, і насамперед з уваги на соціальні моменти. Трансформаційні процеси в українському суспільстві, вплив зовнішніх інформаційних чинників актуалізують питання ефективного, впливового мовлення. У контексті таких процесів закономірно посилюється значення риторики в різних комунікативних ситуаціях та пошук/вибір промовцем риторичного ідеалу, що визначатиме його подальший спосіб спілкування і характер публічного виступу. У процесі формування риторичного ідеалу сучасного українця першочергового значення набуває вивчення потенціалу ціннісно зорієнтованої риторики, аби ефективно реагувати на виклики часу. Важливим джерелом і складовою виховання мовної особистості завжди була і залишається українська класична література. Творчість Лесі Українки як поетки «огненного слова» є непроминальним зразком красномовства, водночас пошук й утвердження риторичного ідеалу посідає одне з чільних місць у проблематиці її поетичного доробку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До дотичних аспектів проблематики статті (таких, як природа мовленого слова, історія українського красномовства, складові комунікативної культури мовної особистості, ціннісний потенціал риторики, функції комунікативної культури) звертаються такі сучасні науковці – ритори, педагоги, мовознавці, літературознавці, як Л.Мацько, О.Мацько, Г.Сагач, О.Сербенська, В.Сухомлинський, І.Фаріон. Щороку корпус Лесезнавчих досліджень також збагачується висвітленням нових тем. Проте, вважаємо, що окреслена у статті тема не була предметом окремих студій і є перспективною для наукових пошуків.

Постановка завдання. У статті маємо на меті простежити світоглядні, етичні та власне мовні первні риторичного ідеалу у поетичній творчості Лесі Українки, а також звернути увагу на потенціал мовно-риторичної концепції Лесі Українки та власне самої творчості поетки у формуванні сьогочасного риторичного ідеалу.

Виклад основного матеріалу. Слово – основний інструмент формування людини. Бути людиною – означає володіти словом, дієвим і художньо досконалим. Людина, долучаючись до культури, отримує ідеальний зразок комунікативної поведінки, сформований історично в даній культурі. Сучасний етап розвитку української культури гостро потребує публічного «голосу» української нації – становлення сьогочасного ідеалу красномовства на власне українському ґрунті, адже у царині публічного мовлення українське суспільство досі не позбулося ознак тоталітарного риторичного ідеалу, що завдає йому помітної шкоди, а з іншого боку – шириться новочасний, так би мовити, західний чи американський стиль красномовства, який базується на принципі ефективності мовленнєвого впливу (промова повинна бути ефектною й ефективною, збудованою на певних прийомах, що забезпечить успіх у стосунках з людьми).

Дослідники мовленого слова небезпідставно підкреслюють посилення важливості усної комунікації в сучасному суспільному житті, що є результатом кризи довір'я до передання інформації за допомогою друкованого слова (нині, зазвичай, у ЗМК), оскільки воно часто стає джерелом прихованих маніпуляцій. Натомість зростає переконання в гуманістичній цінності усного мовлення, яке глибоко пов'язано з індивідуальністю людини. Так, О.Сербенська зауважує: «У нашій звуковій реальності, цій дивовижній соносфері Планети, де до витворів небесних і земних стихій додалися звукошуми, привнесені бурхливим технологічним рухом, людині подаровано унікальне звукове середовище, вписане в її буття, – мовлене слово. Це найважливіша, найсутнісніша структура людського світу, найскладніша з усього, до чого людина докладала і докладає зусилля розуму і серця. Це надзвичайної сили даність. Вона живиться великою енергією духу, відтінюється тональним звучанням, мелодикою, збагачується «мовою тіла», цим важливим каналом, що супроводжує мовлене слово, у ньому – своя гра темпоритмів, темброві забарвлення, модуляції голосу. Усне мовлення діє на слухача манерою виступу, інтонацією; засоби інтимізації у ньому, по суті,

безмежні. Комунікативна специфіка живого слова – неосяжна, як і гама людських почуттів» [1].

Нагальною суспільною потребою є формування мовно-риторичної особистості елітарного типу, й саме тому ми вирішили звернутися до творчості Лесі Українки, бо проблема ролі, завдань промовця у публічному просторі є однією з головних у її творчості й корелюється з проблемою – яким повинен бути ідеал людини.

Вищою формою вираження мовленнєвої і риторичної особистостей є їхня реалізація відповідно до вимог, що пред'являються до мовленнєвої чи риторичної поведінки. Відтак необхідним є поняття риторичного ідеалу, бо як зазначав Н.Голуб, досліджуючи етапи розвитку риторичного ідеалу, «оцінка успішності й ефективності мовленнєвого спілкування, його якості відбувається на основі зіставлення реального спілкування й існуючого в цій культурі ідеального зразка – риторичного ідеалу» [2]. Під мовленнєвим, чи комунікативним, ідеалом розуміємо ідеальний зразок мовленнєвої поведінки особистості, що склалася для інституційного типу дискурсу. Риторичний ідеал – це система найбільш загальних вимог до мови і мовної поведінки, що історично склалася в тій чи іншій культурі і відображає систему її цінностей – естетичних і етичних (моральних). Кожна доба створює свою систему вищих цінностей, на основі якої виробляються основні ідеали, в тому числі й риторичний. Процес формування риторичного ідеалу бере початок ще в античні часи, коли чітко виділялися два підходи: софістичний (його характерні ознаки – надмірна словесна пишність і формальна переконливість; головна мета досягнення своїх цілей) і сократівський (вирізняється насамперед моральністю, істинністю, бажанням служити добру, справедливості).

Який риторичний ідеал формувала Леся Українка? Як ми вже відзначили, мовлене слово як феномен людського буття стало однією з провідних тем у творчості Лесі Українки. Не випадково вже самі лексеми, пов'язані зі словом, мовою, мовленням, комунікацією є одними із найбільш уживаних у художніх творах письменниці. На жаль, досі немає повного академічного словника мови Лесі Українки, який би показав частотність уживання лексем, проте навіть у Частотному словнику збірки «На крилах пісень» лексема «слово» ужите 22 рази, «мова» – 8, «пісня» (яке поетка переважно уживала як синонім поетичного слова, риторичного слова) – 55, «спів» – 29, «співець» – 30, «співати» – 31, «мовити»/ «мовляти» – 7, «промовити» – 10, «говорити» – 7, «мовчати» – 3, «німий/німіти» – 4 [3].

Мовлене слово стає однією із центральних категорій у концептуальній картині світу поетки. Слово, а тим паче мовлене Слово, у Лесі Українки має величезну вагу, воно не просто «красне слівце» чи «художнє слово», тим паче – не словесна еквілібристика заради експерименту. Лесине Слово йде від класичного Логосу, який як основна категорія класичної риторики покликаний був воєдино представляти думку і слово; Слово – Логос має зміст, думку, воно має йти від розуму й апелювати до нього.

Про осягання природи Слова (тут і далі уживатимемо з великої літери для позначення мовно-риторичної категорії – Слово як Логос) свідчать численні епітети у Лесиних творах: слово – *крилате, огнисте, палке, непокірне, праве, людське, докірлеве, вільне*; слова – *жалібні, марні, забуті, щирі, страшні й великі, голосні*; слово *потіхи, слово-криця*.

Попри такі різні (часто протилежні) означення та конотації проступає, властиво, настанова Лесі Українки до Слова: слово – живе, дієве; мовлене слово повинно стати найпершою зброєю проти неправди й національної кривди. Як зазначали дослідниці Л.Мацько та О.Мацько, «Лінгвоцид української мови, постійні заборони й утиски усіх культурних форм суспільного життя у багатьох українців гасили національну свідомість, а в інших її пробуджували, спонукали до опору, гартували волю, змушували до винахідливості у художній мовотворчості. Український риторичний ідеал стає пристрасним, вольовим, образним, багатожанровим, бо шукає шляхи свого вираження в умовах заборон» [4, с. 189].

Найповніше авторську позицію до Слова як слова-дії розкриває хрестоматійний вірш «Слово, чому ти не твердая криця», в якій поетка чітко артикулює: «Слово, моя ти єдина зброє» (тут і далі цитування творів Лесі Українки – з сайту «Леся Українка: Енциклопедія життя і творчості» [5]). Цей метафоричний символ «слово-зброя» вплетений у канву всієї творчості Лесі Українки: «крилате слово – от моя *стріла*» («Кассандра»); «Ой ви, слова, *страшна, двусічна зброє*» («Ой я постріляна, порубана словами...»), «ся пісня *двусічна, мов зброя*, і будить одвагу, й жалю завдає» («Зимова ніч на чужині»); «Чому на спогад сих *покірних слів/ рука стискає невидиму зброю/ а в серці *крики бойові* лунають?» («Якби вся кров моя уплинула отак...»), «Чарівну добуду *зброю* і пісні свої *узброю*» («Ре»), «В моїх очах я чую *зброї* полиск,/ в моїх речах я чую *зброї* брязкіт,/ так я *узброєна* в свою ненависть,/ як вартовий коло царської брами» («Одержима»).*

Необхідно зауважити, що цей центральний символ «слово – як зброя» виражає етичні засади (Етос) поетки до промовця (ритора) й розкриває сутність риторичного ідеалу Лесі Українки, адже етос є основою формування риторичного ідеалу. У сократівській (аристотелівській) традиції етос як одна з основних категорій класичної риторики визначає зразкову суспільну й особисту морально-етичну поведінку оратора, інакше промовець не зможе переконувати інших і впливати на них. А саме так своєю місією – впливати на інших, учити інших – розуміла Леся Українка. Своє письменницьке кредо вона чітко артикулювала відповіддю Поета у вірші «Божа іскра»: «Годі вам, гурт ворогів і прихильних, / марні слова промовлять. / Краще ідіть навчіть божевільних, / Як їм притомними стать». Бачимо, що Леся Українка поставила перед собою складне й високе завдання – своє письменницьке покликання вона вбачала не в тому, щоб говорити за тих, хто не може сказати, є «німим» в силу обставин чи бездіяльним (як це робив Тарас Шевченко: «Возвеличу Малих отих рабов німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово» («Подражаніє 11 псалму»)), а в тому, щоб оживити, надихнути Словом – «Хто наложив на мене обов'язок будити мертвих, тішити живих калейдоскопом радощів і горя?» («Якби вся кров моя уплинула отак...»).

Леся Українка наголошує на високих моральних чеснотах самого мовця, адже без цих засад (а відтак – без довіри до мовця) мовлення самознищується; мовлене Слово перетворюється на порожню балаканину, просторікування («марні слова»), що для поетки в її риторичному ідеалі неприпустиме. Леся Українка усвідомлює необхідність відповідності між дієвістю мовлення і добродійністю мовця, ритор повинен бути втіленням риторичного ідеалу, бути прикладом для наслідування: «Довго *цирими сими словами* / до людей промовлятиму я; / *Я загину*, – та довго між вами / гомонітиме пісня моя!» («Місячна легенда»); «Не думай же, що твій одважний спів *других*, а не тебе до бою *закликає*» («Ангел помсти»).

У Лесі Українки мовлене Слово повинно стати засобом прямої дії:

Слово (мова) може оживити – «Може б, та щира, гарячая *мова зломил* зиму» («Співець»);

Слово може ранили – «Ой я постріляна, *порубана словами*» (однойменний вірш), воно здатне навіть убити – «Ти *вбив* мене сим *словом*...» («Кассандра»), «Від одного *слова розкрилася в душі моїй труна*» («Порвалася нескінчена розмова...»);

Слово перемагає зло – «Проти діла соромного *виступає слово праве* – ох, страшне оте змагання, хоч воно і не криваве!» («Давня казка»).

Більше того, натрапляємо у Лесі на алюзію, яка відсилає до євангельської, навіть до євхаристичної традиції(!) Слово – тіло: «*Слово*, коли ти живе, *статися тілом* пора» («Мріє, не зрадь!»); у Євангелії від Івана: «І *Слово стало тілом*, і оселилося між нами, і ми славу його бачили» (Івана 1:14).

Окремо варто зупинитися на драматичній поемі Лесі Українки «Кассандра», в якій проблема риторичного ідеалу є основною. Кассандра й Гелен репрезентують протилежні етичні позиції (етос) й розуміння сутності Слова (логос), персонажі уособлюють, власне, різні риторичні ідеали: сильну етичну позицію мовця втілює сама Кассандра – «*Коли хто каже те, в що й сам не вірить, то се неправда явна*» – сократівський риторичний ідеал, що полягав у служінні істині (Сократ у платонівському «Федрі» стверджує: «Справжнього мистецтва слова, ...не пов'язаного з істиною, не існує і ніколи не буде існувати (260e) [6]» пер. – М.Г.). Гелен демонструє пристосуванство й маніпулятивний підхід – «*Ти думаєш, що правда родить мову? Я думаю, що мова родить правду*» – софістичний риторичний ідеал, що зводиться до формальної досконалості і впливовості саме через мовленнєву техніку (маніпуляції аудиторією).

У риторичний ідеал мовця як одну з необхідних складових Леся Українка включає обов'язок говорити рідною мовою, а тому навіть найскрутніші обставини не виправдовують національного ренегатства, відступництва від рідної мови: «І *нечесть* пойняла мої уста, / бо з голоду уста сі не замовкли, / а промовляли *мовою чужою* / на тих від бога проклятих майданах, / де всі пісні бринять, а тільки тая, що з серця рветься, мусить умирати» («У полоні»). Зрікається рідної мови хіба раб, підневільна людина – «Бо мусив *мову пана* перейняти» («Оргія»). Рідне слово, навпаки, може зцілити – «І все хотів *одно* якесь там *слово* нам розказати так, щоб зрозуміли, / казав, що легше буде, як розкаже» («Одно слово»). Таким чином, можна впевнено сказати, що відповідно до риторичного ідеалу Лесі Українки промовець може розкритися у лоні власної національної культури і тому повинен служити власній культурі, своєму народові. Р.Бжеський (Задеснянський) свого часу говорив про це: «Своїми творами вона хотіла збудити «велета», відродити його дух, відродити чесноти предків та викрити облудність рабських «чеснот», прищеплених ворогами, «чеснот», що в дійсності були лише анестезуючими засобами, які далі підтримували «сон» велета.» [7, с. 8].

Саме тому, що в розумінні поетки Слово має таку комунікативну силу, вона приділяє значну увагу прагматичному аспектові риторики – слово-мову потрібно виробляти, шліфувати, відточувати як зброю (вже згадана улюблена метафора), аби мовлене Слово досягло своєї мети. Леся Українка наголошувала на виробленні риторичної техніки (знання мови, використання мовних засобів, тропів тощо) задля досягнення ефективності комунікації чи виступу: «... мечами хотіла б я вас *виховати*, слова!/
Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
щоб краяли, та не труїли серце,
щоб *піснею* були, а не *квілінням*» («Де поділися ви, голосні слова...»).

Необхідно зацентувати, що сила й чар самого Лесиного поетичного слова зумовлені неухильним сповіданням поеткою свого риторичного ідеалу й дотриманням його засад у власній творчості, і саме з нього постав трагічний, але переможний патос (або пафос – ще одна основна риторична категорія) Українчиних текстів, про що свого часу (1922 р.) писав Д. Донцов: «...Читаючи ці прокляття, заклики і картання, неначе бачиш перед собою живий образ поетки, що лишила вона нам сама. На вид цього пароксизму гніву тратиться почуття сучасності. Здається, що ніколи не було двохсот років національного приниження, що виховали цілі покоління рабів. Здається, що з-за дрібних друкованих рядків глядять на нас спотворене гнівом обличчя уярмленої, але вільної духом нації... Опріч Шевченка ледве чи хто інший в нашій літературі піднісся до такої сили пафосу, як ця слаба і недужа жінка!» [8].

Отже, проблема живого слова, публічного мовлення виразно домінує у проблематиці творчості Лесі Українки. Можна виділити кілька важливих тем – дієвість слова; мовлене слово як важлива ознака індивідуальності; проблема доброчесності й авторитету промовця, проблема відповідальності за свої слова; проблема корисності промови;

проблема істинності/ правди мовлення, – що складають цілісну картину риторичного ідеалу промовця Лесі Українки:

– промовець має бути національно свідомою і громадсько активною особистістю;

– промовець повинен бути моральною особистістю (йому притаманні моральні чесноти, доброчесність);

– моральний обов'язок промовця – бути чесним, відповідальним;

– промовець повинен бути високоосвіченим й працювати над удосконаленням мовленнєвої культури;

– обов'язок промовця – говорити рідною (українською) мовою;

– промовець повинен постійно реалізовувати ідеал у риторичній діяльності.

Висновки. Отож Леся Українка замислювалася над природою мовленого слова, виробила власну мовно-риторичну концепцію та риторичний ідеал, нерозривно пов'язаний з етичним і національним первнем. Риторичний ідеал Лесі Українки визначають такі ознаки: висока моральність оратора; національна свідомість мовця; усвідомлення ваги слова, яке саме є дією і втілює моральні чесноти. Таким чином, риторичний ідеал, сформований у поетичному доробку Лесі Українки, виходить із сократівської традиції античної риторики (вирізняється логічністю, правдивістю, моральністю, дієвістю, переконливістю, бажанням служити добру і справедливості). Складна суспільно-політична ситуація в Україні зумовлює потребу приділяти пильну увагу до сфери публічного мовлення, зокрема до вироблення риторичної сили слова, аби мовлене слово в устах українців досягало комунікативної мети. У час руйнації традиційних моральних орієнтирів, раціоналізації духовного життя, дефіциту любові творчість Лесі Українки сприяє вихованню мовних особистостей й слугуватиме підмогою для становлення сучасного українського риторичного ідеалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сербенська О. Наше мовлене слово. *Слово Просвіти*. URL: <http://slovoprosvity.org/2013/09/26/nashe-movlene-slovo/>
2. Голуб Н. Етапи формування риторичного ідеалу. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/2663/1/08gnbfri.pdf>
3. Частотний словник збірки «На крилах пісень». Леся Українка. URL: <http://www.mova.info/cfq.aspx?fdid=lunp>
4. Мацько Л., Мацько О. Риторика: Навчальний посібник. К.: Вища школа, 2003. 311 с.
5. Леся Українка: Енциклопедія життя і творчості. URL: <https://www.l-ukrainka.name/uk/News.html/>
6. Plato. Phaedrus. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0174%3AAtext%3DPhaedrus%3Asection%3D260e>.
7. Задеснянський Р. Творчість Лесі Українки. München, 1965. 174 с.
8. Донцов Д. Поетка українського Рісорджименто. URL: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/Risorgimento/Faith.html>